

“İSNA-AŞERİYYE” TERİMİNİN İLK KULLANIŞLARI*

Etan KOHLBERG

The Hebrew University of Jerusalem

Çev. Dr. H. İbrahim BULUT

SA.Ü. İlahiyat Fakültesi,

İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı

İmâmiyye eserleri, Küçük Gaybet döneminden (260-329/ 874-941) başlayarak, On İki İmam silsilesi inancına pek çok referans içerir.¹ Bu inancın merkeziliği, daha eski olan “İmâmiyye” terimiyle yanyana kullanılmaya başlanan “İsna-aşeriyye” (Twelvers) teriminin ortaya çıkışıyla tasvir edilir. Aşağıdaki satırlarda, bu terimin ilk delillerini araştırıp bulmak için bir girişim yapılacaktır.

I

Küçük Gaybet dönemi boyunca kullanılan terminoloji, o döneme ait heteredoks mezheplerle ilgili eserlerde (heresiographical) en iyi şekilde gözlemlenebilir. Bunlar, İmâmî müellifler tarafından yazılan ve günümüze kadar ulaşan en erken heresiografileri kapsarlar: Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî'nin (ö.300-310/ 912-922 arası) *Kitabu Fıraki's-Şi'a'sı* ve Sa'd b. Abdullah el-Eş'arî el-Kummî'nin (ö.299/ 911-912 veya 301/913-914) *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-fırak*'ı.² Her iki çalışmada, Gaybet öncesi dönemin ilk Oniki İmam fırkalarını tanımlamak için çeşitli uzun ve dolambaçlı ifadeler kullanılmaktadır: Bu fırkaların mensupları, genellikle belli bir imamın *ashabı* veya *şi'ası* diye tarif edilmektedir. Onlar, sadece bir defa “eş-Şî'atü'l-'aleviyye” diye isimlendirilmektedirler.³ Öldüğüne hükmeden ve oğlu Ali er-Rızâ'yı sekizinci imam olarak kabul eden Mûsâ el-Kâzım'ın çağdaşları, “Kat'iyye” diye isimlendirilmektedir.⁴ Her iki heresiografî, Onbirinci İmam Hasan el-Askerî'nin 260/ 874'te ölümünü takiben ortaya çıkan Şîi fırkaların bir tasviriyle

* Yapıcı eleştirilerinden dolayı Frank Stewart'a teşekkür ederim. Tercümesi yapılan bu makale, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 2000, (24), ss.343-357'den alınmıştır. (ç.)

¹ bk. Kohlberg'in “İmâmiyya” deki tartışmasına bakınız.

² Bu iki eser ile İmamîlerin rağbet ettikleri eserler arasındaki ilişki için bk. Madelung, “Bumerkungen”.

³ Nevbahtî, *Fırak*, nşr. Ritter, s.47= nşr. Bahru'l-'ulûm, s.73; Kummî, *Makâlât*, s.70.

⁴ Nevbahtî, *Fırak*, nşr. Ritter, s.67= nşr. Bahru'l-'ulûm, s.101; Kummî, *Makâlât*, s.89. Ayrıca bk. ps. Nashî, *Usûl*, ss.47, 48 (Arapça). “Kat'iyye” şekli de tasdik edilmektedir (Örneğin bk. Mes'ûdî, *Murûc*, IV, s.216 (2532), s.349 (2798). “Kat 'iyye” teriminin çeşitli anlamlarına dair bir tartışma için bk. Modarressi, *Crisis*, s.62 ve dipnot 37.

sona erer. Nevbahtî, bu fırkaların on dört tanesinden haberdardır;⁵ onlardan biri, Nevbahtî'nin listesinde on ikinci sırada olanı, İmâmiyye fırkasıdır.⁶ Nevbahtî, bu firkanın mensuplarını, Hasan el-Askerî'nin ardında hüccet olan bir erkek çocuk bırakarak öldüğüne inananlar şeklinde tarif eder. Bu çocuk, gaybettedir ve onun ismi bir sır olarak kalmalıdır. Benzer bir tanım, Sa'd b. Abdullah tarafından İmâmiyye'nin tasvirinde verilmektedir; burada onlar, Hasan el-Askerî'nin ölümünden sonra parçalanmış Şia içindeki on beş firkanın ilki olarak görünürler.⁷ Ne Sa'd ne de Nevbahtî İmâmiyye itikadında imamların sayısının on iki olduğunu açık bir şekilde ifade ederler.

Bu dönem boyunca faal olan diğer bir müellif, *İsmailî dâî* Ebû Hâtim er-Râzî'dir (ö.322/ 934). *Kitâbu'z-zinâ*'sının heteredoks mezheplerle ilgili bölümünde o, Keysâniyye, Râfıza ve Zeydiyye olmak üzere Şia'yı üç büyük fırka kabul eder.⁸ Râfızî fırkaların biri *Kat'iyye*'dir. Onlar, (terimin orijinal anlamının şumulü içinde) imâmetin sadece Ali er-Rızâ'da kalmadığını, fakat onun ahfadından bazı kimselere geçtiğini savundukları şeklinde tarif edilirler.⁹ Kat'iyye içerisinde Hasan el-Askerî'nin imâmetini savunanlar, bilahare on bir fırkaya ayrıldılar ve bunlardan hiçbiri meşhur bir isimle bilinmemektedir.¹⁰ Tanımı, Sa'd ve Nevbahtî tarafından ortaya konulan İmâmiyye tanımlarına tam olarak uyan tek bir fırka bile bulunmamaktadır. (Ebû Hâtim) er-Râzî'nin altıncı fırkası, bu tanıma en yakın olanıdır: Onlar, Hasan el-Askerî'nin, düşmanlarından gizlenmekte olan ve Muhammed diye çağrılan iki yaşında bir erkek çocuk ardında bırakarak öldüğünü ve bu çocuğun Kâim İmâm olduğunu savunmaktadırlar.¹¹

⁵ Nevbahtî, *Fırak*, nşr. Ritter, s.79= nşr. Bahru'l-'ulûm, s.119. On üçüncü fırkaya dair orijinal bölüm, her iki neşirde de bulunmamaktadır. Bununla birlikte bu bölüm daha sonraki bir eserde (Murtazâ, *Fusûl*, s.260, 17-19. satırlar; Meclisî, *Bihâr*, XXXVII, s.22'dan nakledilmiştir). *Fırak*'ın her iki neşirinde on üçüncü sırada gözüken fırka, orijinal listede/tasnifte gerçekte on dördüncü sıradadır. krş. Meşkûr, *Nevbahtî*, s.109 ve dipnot 1 (bununla birlikte onun sayımı da isabetli değildir).

⁶ Nevbahtî, *Fırak*, nşr. Ritter, s.90-93= nşr. Bahru'l-'ulûm, ss.131-134. Bu fırka, "İmamiyye" (s.90= s.131) ve parçanın sonunda da "eş-Şi'atü'l-İmamiyyetü's-sahihatu't-teşeyyu'" (s.93= s.134) şeklinde tanımlanan ilk fırkadır. Sadece diğer iki fırkaya isim verilmektedir: Onuncusu, "Nafisiyye" (s.89= s.131) ve sonuncusu "el-Fethiyyetu'l-hullâs" (ss.93-94= ss.134-135) diye isimlendirilmiştir.

⁷ Kummî, *Makâlât*, ss.102-106. Sa'd b. Abdullah, onlara, "eş-Şi'atu'l-imâmiyyetu'l-muhtadiyye" şeklinde atıfta bulunur (s. 106).

⁸ Râzî, *Zinâ*, s.286. Bu eser için bk. İmâduddîn, *Uyûn*, ss. 168-169 (sayfalar yer değiştirilmiş bir şekilde yazılmıştır) ve Elran, "Abu Hatem Râzî" (H. Halm) ve Halm, *Reich*, s.258= *Empire*, s.290. "Râfıza" teriminin çeşitli anlamları için bk. Köhlberg, "Râfida".

⁹ Râzî, *Zinâ*, ss.290-291.

¹⁰ Râzî, *Zinâ*, ss.292, 293.

¹¹ Râzî, *Zinâ*, ss.292-293. krş. Nevbahtî, *Fırak*, nşr. Ritter, ss.84-85= nşr. Bahru'l-'ulûm, ss.125-126 (el-firkatu's-sâdis); Kummî, *Makâlât*, s.114 (el-firkatu'l-hâdiyye 'aşera).

Şîi olmayan müellifler tarafından yazılan heresiografilerden, özellikle iki tanesi zikretmeye değerdir. İlki, Mûtezilî yazar Ebu'l-Kâsım el-Belhî'nin (ö.319/ 931) sadece bir bölümü elimize ulaşabilen *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eseridir.¹² Abdülcebbâr'ın *Muğni*'sinde¹³ nakledilen pasajda Belhî, Hz. Peygamberin kendisine halef olarak Ali'yi tayin ettiği ve sahabeden çoğunun mürted olduğu şeklindeki inanç da dahil olmak üzere, İmâmiyye'nin bazı temel esaslarını zikreder. Sonra o, kendi zamanındaki Kat'iyye'yi, "İmâmiyye'nin önde gelenleri ve sayı bakımından en kalabalık olanları" şeklinde tanıtır; onlar, Onbirinci İmam'ın Hasan b. Ali (yani Hasan el-Askerî) olduğunu iddia ederler. Belhî şunları ilave eder: "Hasan b. Ali, ardında evlat bırakmaksızın zamanımızda öldü. Bu sebeple onların durumu karmaşık bir hal aldı."¹⁴ Bu pasajda, Hasan el-Askerî'nin herhangi bir evladının imâmetini savunan bir gruba dair hiçbir atf yoktur. Yine *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* diye isimlendirilen ikinci metin, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö.324/ 935-936) meşhur heresiografisidir. Eş'arî, "İmâmiyye"yi "Rafıza" ile özdeşleştirerek onları Şia'yı meydana getiren üç grubun ikincisi olarak görür.¹⁵ (Yirmi dört firkadan oluşan) Râfıza/ İmâmiyye'nin ilk fırkası "Şia'nın ekseriyeti" (the generality of Shi'a) diye zikredilen Kat'iyye'dir.¹⁶ Eş'arî, Kat'iyye'nin inandığı On İki İmamın isimlerini sayar ve sonuncusunun, Muhammed b. Hasan, beklenen Gizli İmam (el-ğâibu'l-muntazar) olduğuna vurgu yapar.¹⁷

Kıscacası: 299/ 911-912 ile 324/ 935-936 yılları arasında ölen bu heresiografi yazarları, On İki İmam doktrininden değişen oranlarda haberdar olduklarını göstermektedirler, fakat bunlardan hiçbiri "İsna-aşeriyye" terimini kullanmamaktadır.

¹² krş. Eİran, "Abu'l-Qâsem al-Balkî al-Ka'bi" (J. van Ess)

¹³ Abdülcebbâr, Belhî'nin hangi eserini kullandığını söylemez, fakat metin değerlendirmesi neticesinde bu eserin büyük bir ihtimalle *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁴ Abdülcebbâr, *Muğni*, XX/ii, s.176'dan nakledilmiştir.

¹⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, nşr. Ritter, ss.16-17= nşr. Abdülhamîd, ss.88-89. Gimaret tarafından dikkat çekildiği gibi, İmâmiyye, hem Belhî hem de Eş'arî'ye göre Keysâniyye'ye dahildir. (Şehristânî, (Gimaret), s.476, dipnot 1).

¹⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, nşr. Ritter, s.17= nşr. Abdülhamîd, s.90. Şehristânî, (Gimaret), s.495, dipnot 114. Eş'arî, ilk on gruba "firka" diye atıfta bulunur; on bir ile yirmi dört arası gruba ise sebebi izah edilemez bir şekilde "sımf" diye işaret eder. Aynı durum, Gâliyye'nin bölümlerinde de görülür; birden ona kadar olan grupların her biri "firka", onbir ile onbeş arası grupların herbiri ise "sımf" diye isimlendirilir. (Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, nşr. Ritter, ss.5-16= nşr. Abdülhamîd, ss.68-88)

¹⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, nşr. Ritter, s.17-18= nşr. Abdülhamîd, s.90-91. Bir isim verilmemiş olan yirmi dördüncü firka tamamen Kat'iyye'nin aynısıdır (nşr. Ritter, s.30= nşr. Abdülhamîd, s.104-105). Tek fark şudur ki, Kat'iyye'ye göre Muhammed b. Hasan, ortaya çıkacak ve yeryüzünü –şu anda zulümle doldurulduğu gibi- adaletle dolduracak olan Kâim'dir. Nitekim yirmi dördüncü firkanın taraftarları, onun yeryüzünü adaletle dolduracağını ve zulmü yok edeceğini söylerler.

II

Meşhur yazar Ebu'l-Hasan el-Mes'ûdî (Ö.345/ 956), *Murûcu 'z-zeheb'* inde, çeşitli vesilelerle İmâmiyye'yi ve Ehlu'l-İmâme'den söz eder.¹⁸ On İki İmam doktrinine en açık referans aşağıdaki pasajda bulunmaktadır: “Mu'temed'in hilafeti döneminde, 260 (=874) yılında, Hasan el-Askerî yirmi sekiz yaşında öldü. Şia'nın ekseriyetini teşkil eden İmâmiyye'den Kat'iyye fırkasına göre o, beklenen Mehdî'nin yani On İkinci İmam'ın babasıdır.¹⁹ Mes'ûdî, Hasan el-Askerî'nin ölümünden sonra beklenen Mehdî'nin kimliği konusunda Kat'iyye fırkasının yirmi gruba ayrıldığı bilgisini ekler; ayrıntılar için Mes'ûdî, okuyucularını kitaplarından ikisine; *Sirru'l-hayât* ve *Kitâbu'l-Makâlât fî usûli'd-diyânât*'a yönlendirir.²⁰ Başka bir yerde o, Ehlu'l-İmâme'yi, imâmetin Ali'den diğerlerine geçtiğini, sonunda Zamanın Sahibi-ne (*Sâhibu'l-vakt*) ulaştığını savunanlar şeklinde tarif eder.²¹ O şöyle devam eder: “Zamanımızdaki –bu 332 (=943-944) yılı olmaktadır- Şîfî firkalardan Ehlu'l-İmâme, Gaybet ve Takiyye uygulamaları hakkında pek çok şey söylemektedir.”²²

“İsna-aşeriyye” terimi, Mes'ûdî'nin günümüze ulaşan yazılarında yalnızca bir kez geçmektedir. Bu ifade muhtemelen onun son eseri olan *et-Tenbîh ve'l-işrâf* (344-345/ 955-956 yazılmıştır) adlı eserindeki bir pasajda görülmektedir.²³ Burada Mes'ûdî, daha önceki eserlerinde -Kat'iyye de dahil olmak üzere- çeşitli firkaların görüşlerini zikrettiğini belirtir. Sonra o, Kat'iyye'nin içindeki iki gruba atıfta bulunur. İlki, “zamanımızdaki” beklenen İmam'ın Muhammed b. Hasan b. Ali olduğuna inanan İsna-aşeriyye'dir. Onlar yalnızca On İki İmam olduğu şeklindeki inançlarını; Suleym b. Kays'ın kitabındaki bir hadise dayandırırılar; buna göre Hz. Peygamber'in Ali'ye: “Sen ve senin neslinden on iki kişi gerçek imamlardır” (*ente ve isna 'aşara min vuldike eimmetu'l-hakk*) demiştir.²⁴ İkinci grup ise Ashâbu'n-Nasak'tır. Onlar,

¹⁸ Mes'ûdî, *Murûc*, index.

¹⁹ Mes'ûdî, *Murûc*, V, ss. 107-108 (3156), Meclisî, *Bihâr*, L, s.336'dan nakledilmiştir; Pellat, “Mas'ûdî”, s.74 de işaret edilmektedir.

²⁰ Mes'ûdî, *Murûc* V, ss. 107-108 (3156). Her ikisi de kayıp olan bu kitaplar için bk. Pellat, “Mas'ûdî”, s.75; Hâlidî, *Historiography*, ss. 157-158; Shboul, *Mas'ûdî*, ss.60, 63.

²¹ Onikinci İmam'ın bu ismi, *Sâhibu'z-zaman*'dan daha az yaygındır.

²² Mes'ûdî, *Murûc*, IV, s.62 (2261). 332/ 943-944 yılında yazılmış olan *Murûc*, 332- ve 336/ 947-948 yılları arasında gözden geçirilip tashih edilmiş ve yine 345/ 956 yılında tashih edilmiştir. 332-336 yıllarına ait metin, elde mevcut tek versiyondur (Hâlidî, *Historiography*, ss. 155-156; EI2, “al-Mas'ûdî”, (Pellat)).

²³ Mes'ûdî, *Tenbîh*, ss.231-232. Şehristânî, (Gimaret), s.497, dipnot 116'da bu pasaja işaret edilmektedir.

²⁴ Suleym b. Kays'ın kitabının elde mevcut nüshalarında, Oniki İmama pek çok referans vardır. Fakat Mes'ûdî tarafından nakledilen haber onlarda bulunmamaktadır. Bununla birlikte Suleym'in (İmam) Zeyd'e ilaveten Oniki İmama atıfta bulunduğunu ileri süren 4./ 10. asrın sonlarında yaşamış olan bir Zeydî alim bilinmektedir (Necâşî, *Ricâl*, II, s.408, nu. 1186; Modarressi, *Crisis*, ss.100-101'deki tartışmaya bakınız). Alternatif bir açıklama da şudur: Bu haber, on iki imam silsilesinin Hasan ile başladığı şeklindeki inancı yansıtır.

zâhir ya da gâip, her nesilde ilâhî olarak atanmış bir imamın var olduğunu kabul ederler. Fakat onlar, ne imamları sabit bir sayı ile sınırlamışlar, ne de (Mehdî'nin gelmesi için) belli bir zamandan söz etmişlerdir.²⁵ Mes'ûdî'nin bu pasajda atıfta bulunduğu "önceki eserler" günümüze ulaşamamış ve bizi Kat'iyye'nin bölündüğü iki grup hakkındaki bilgiler konusunda (eğer varsa) karanlıkta bırakmıştır. Ayrıca bu iki grubun *Muruc*'ta sözü edilen Kat'iyye'nin yirmi fırkasıyla ilişkisi de açık değildir.

Tenbih'ten alınan bu pasaj, Mes'ûdî'nin kendi dinî ilişkisine dair olası bir ipucu vermesi bakımından da önemlidir. Mes'ûdî'nin Şîî olduğuna dair ikna edici bir delil vardır. Bazı alimler, daha ileri gitmiş ve onu bir İsnâ-âşerî olarak tanımlamışlardır.²⁶ Ancak bu, Mes'ûdî'nin On İki İmam hakkındaki haberinin sadece Suleym tarafından nakledildiği şeklindeki ifadeleriyle kolayca uzlaştıramaz.²⁷ Bahis mevzu olan haber, tek bir müellif tarafından nakledildiği için bir *haber-i vâhid*'dir. Şimdi Mes'ûdî'ye göre haber-i vâhidin güvenilirliği, iktibas edilen kaynağın güvenilirliği de dahil olmak üzere, pek çok faktöre bağlıdır.²⁸ Ne *Muruc*'da ne de *Tenbih*'te Suleym'in kitabıyla alakalı bir yargıda bulunmadığı için, bu eserdeki bir haber-i vâhidi Mes'ûdî'nin nasıl değerlendirdiğini söylemek imkansızdır.²⁹ Her halükarda, On İki İmam hakkındaki haberin sadece tek bir kaynaktan görüldüğüne vurgu yapan birinin İsnâ-âşeriyye Şiasına mensup olması ihtimal dahilinde değildir. Eğer Mes'ûdî kendisini bir İsnâ-âşerî kabul etmediyse, o zaman muhtemeldir ki o, tam da imamların sayısı meselesinde İsnâ-âşeriyye'den ayrılan Ashâbu'n-nasak'a mensuptur. Bu grup, Mes'ûdî'nin ölümünden kısa bir müddet sonra (muhtemelen İsnâ-âşeriyye ile birleşmek suretiyle) ortadan kalkmış görünüyor.

---

maktadır (aşağıya bakınız). Benzer bir şekilde Peygamberin kendisine, torunlarının on ikisine ve Ali'ye arzın direkleri olarak atıfta bulunduğu nakledilir (Kuleynî, *Kâfi*, I, 534, nu.17). Meclisi, (*Bihâr*, XXXVI, 260) Kuleynî'nin Oniki İmam itikadıyla alakalı rivayetini uzlaştırmak için girişimde bulunur.

²⁵ krş. Hanefî Ebû Mutî' (ö.318/ 930)'nin İmamiyye'ye isnat ettiği bu inanç, dünyanın ister zâhir olsun isterse gizli olsun Hüseyin'in neslinden bir imam olmaksızın var olamaz, şeklindedir (Bernand, "Radd", s.82). "Ashâbu'n-nasak" terimi, daha önce, Mûtezilî Ca'fer b. Harb (ö.236/ 850-851) tarafından imamların kesintisiz bir silsilesi olduğuna inanan kimsele referansta bulunmak için kullanılmıştı (ps.-Nashi, *Usûl*, ss.23, 26 (Arapça); Şehristânî, (*Gimaret*), s.476, dipnot 1'de işaret edilmektedir).

²⁶ Bk. Halidî, *Historiography*, s.145; Shboul, *Mas'ûdî*, ss.40-41.

²⁷ Mes'ûdî, *Tenbih*, s.231.

²⁸ Halidî, *Historiography*, ss.41-42 deki tartışmaya bakınız.

²⁹ *Kitab Sulaym b. Qays* hakkında İmâmî alimler arasındaki aykırı görüşler için bk. Kohlberg, "İmâmiyya", ss.532- 533. 4.-5./ 10.-11. asır Şîlîğinde "Haber-i Vâhid" üzerine yapılan tartışmalar için bk. Modarressi, *Introduction*, ss. 32-44 ve genel anlamda: EI2, "Khabar al-Wahid" (G.H.A. Juynboll); Hallaq, "Authenticity". Mes'ûdî'nin resmî metodolojisi için bk. Halidî, *Thought*, s.135; Stewart, *Orthodoxy*, ss.66-67, 137-139.

III

İki tane erken dönem İsmailî metin, Madelung ve Walker tarafından yakın bir zamanda neşredilmiştir. İlki, 4./10. yüzyılın ilk yarısında yetişen Horâsânî dâî Ebû Temmam'a ait *Kitâbu's-şecera* adlı eserin “Şeytan Bölümü” (Babu's-Şeytan) dür.³⁰ “Bâbu's-Şeytan”, her biri yirmi dört fırkanın oluşturduğu üç gruba bölünen İslam'ın yetmiş iki heretik (bid'atçı) fırkasının bir tasviridir. Üçüncü grubu, Hz. Peygamberden sonra Ali b. Ebû Talib'in ilk imam olduğunu iddia eden kimseler meydana getirmektedir. Burada Zeydiyye, Keysâniyye, Abbâsiyye, Gâliyye ve İmâmiyye şeklinde beş grup öne çıkmaktadır.³¹ “İsna-aşeriyye” terimi birkaç yerde bulunmaktadır:

(a) (Keysâniyye'nin bir kolu olan) Harbiyye tasviredilirken Ebû Temmam, onların Ebû Hâşim'in ölümünden sonra Abdullah b. Amr b. Harb'ı, onun ölümünden sonra (Ali'nin erkek kardeşi Ca'fer'in soyundan bir torunu olan) Abdullah b. Muaviye'yi imam kabul ettiklerini ifade eder. Abdullah b. Muaviye'nin ölümünden sonra (129/746-747) onlar üç gruba ayrıldılar. Üçüncü fırka, Abdullah b. Amr ve Abdullah b. Muaviye'nin asla meşrû imam olmadıklarını ve Ebû Hâşim'den sonra Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Talib'in (yani Ali Zeynelabidin) imam olduğunu ve onu da Muhammed el-Bakır'ın takip ettiğini iddia ettiler. Ebû Temmam şunları ilave eder: “Bu grup, On İki İmam İmâmiyyesi ile mutabıktır ve ikisi tamamen hemfikir-dir.”³²

(b) Ebû Temmam tarafından zikredilen Gâliyye fırkalarından biri Mansûriyye'dir. Ebû Temmam, bu mezhebin kurucusu Ebû Mansûr el-İclî'nin idam edilmesinden sonra onu takip edenlerin iki gruba ayrıldığını söyler. İkinci grup, Ebû Mansûr'dan sonra imamın (en-Nefsu'z-zekiyye diye bilinen) Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebû Talib olduğunu ve bilahare onu kardeşi İbrahim'in takip ettiğini ileri sürmüştür. İbrahim'den sonra İmam Mûsâ b. Ca'fer (yani Mûsâ el-Kâzım)'dir. Ebû Temmam şu gözlemde bulunur: “Böylece onlar, tamamen İsna-aşeriyye Kat'iyyesinin bir parçası oldular.”³³

(c) (İmâmiyye'nin ikinci fırkası olarak görülen) Mufaddıla'nın tanımında³⁴ Ebû Temmam onların dört grup olduklarını söyler. Birinci grup aşağıdaki gibi tasvir edilmektedir: “Onların en kalabalık olanları Allah elçisinden (Allah'ın selamı ona ve ailesine olsun) sonra imamın Ali b. Ebû Talib, sonra Hasan, sonra Hüseyin, sonra

³⁰ Walker, “An Isma'îlî Version”, s.162; Ebû Temmam, *Kitâbu's-şecera*, İngilizce Giriş, s.3.

³¹ Ebû Temmam, *Kitâbu's-şecera*, ss.91-126 (Arapça)= ss.88-115 (İngilizce)

³² Ebû Temmam, *Kitâbu's-şecera*, s.102 (Arapça)= s.97 (İngilizce)

³³ Ebû Temmam, *Kitâbu's-şecera*, s.109 (Arapça)= s.102 (İngilizce)

³⁴ Ebû Temmam, bir yerde Mufaddıla ile Kat'iyye'yi eşit tutar (*Kitâbu's-şecera*, s.124 (Arapça)= s.114 (İngilizce); bk. İngilizce bölüm s.112, açıklama 257).

Ali b. Hüseyin, sonra Muhammed b. Ali, sonra Ca'fer b. Muhammed, sonra Mûsâ b. Ca'fer, sonra Ali b. Mûsâ, sonra Muhammed b. Ali ve sonra da Muhammed b. Hasan olduğunu iddia eden kimselerin meydana getirdiği gruptur. Onlara göre Muhammed b. Hasan ölmemiştir ve o, şu anda zulüm ve haksızlığın hakim olduğu dünyayı gelip adaletle dolduruncaya kadar ölmeyecektir. İşte bunlar İsna-şerîyye İmâmiyyesidir.³⁵ Mufaddıla'nın ikinci grubu da bu On İki İmam listesini kabul eder, fakat onlar Muhammed b. Hasan'dan sonra Kaim'in ortaya çıkıp yeryüzünü adaletle dolduracağını ve onun beklenen mehdî olduğunu iddia ederler. Ebû Temmam şunları ilave eder: "Buna rağmen onlar kendilerini İsna-şerîyye'den sayarlar, çünkü onlar imamların sayımının Hasan'dan başladığını savunurlar. Onların görüşüne göre Ali, On İki İmam'dan biri değildir, çünkü o, aynı zamanda hem vâsî hem de imam olduğundan dolayı imamların hepsinden üstündür.³⁶ Üçüncü grup, imamların sayımının on dört olduğunu iddia eder; son üç imamın; Muhammed b. Hasan, isimsiz bir imam ve beklenen mehdî olmak üzere.³⁷ Ebû Temmam bu grubun da kendisini İsna-şerîyyeden saydığını söyler. Çünkü onlar, On İki İmamın hepsinin Hz. Hüseyin'in soyundan geldiğini, Ali ve Hasan'ın bunların arasında sayılmayacağını ısrarla savunurlar.³⁸

Ardından Ebû Temmam, "İsna-şerîyye" (farklı kullanımlar: İmâmiyye İsna-şerîyye, Kat'îyye İsna-şerîyye) diye isimlendirilen bir fırkadan söz eder, fakat o, bu isim altında ayrı bir başlık ile onlara yer vermez. Walker, Ebû Temmam'ın metni ile 370/ 980-981 veya biraz daha erken bir zamanda Horasan'da Samanî sarayında yazılmış bir eser olan Harizmî'nin *Mefâtihu'l-'ulûm*'undaki fırka listesi arasındaki benzerliğe işaret etmektedir.³⁹ Harizmî daha da muhtasardır ve Ebû Temmam'ın İsna-şerîyye ile alakalı referanslarının hiç birine sahip değildir. Bununla beraber o, On İki İmam akidesine göre imamların isimlerini ve onursal lakaplarını nakleder.⁴⁰

³⁵ Ebû Temmam, *Kitâbu's-şecera*, s.122 (Arapça)= s. 112 (İngilizce)

³⁶ Ebû Temmam, *Kitâbu's-şecera*, s.122 (Arapça)= s.112 (İngilizce; tercümede küçük bir değişiklik yaptım)

³⁷ Metinde, Ahmed b. Mûsâ b. Ca'fer'in adı Mûsâ b. Ca'fer ile Ali b. Mûsâ arasında görülmektedir. Onun listeye dahil olması, imamların sayısını on beşe çıkarmasından dolayı problemlidir.

³⁸ İkinci ve Üçüncü grupların taraftarları, imamların iki türünün arasını açık bir şekilde ayırt etmektedirler: On iki imam arasında sayılanlar ve sayılmayanlar. Ali veya Ali ile Hasan ikinci türe aittir. Dördüncü grup İsna-şerîyye diye tanımlanamaz (Ebû Temmam, *Kitâbu's-şecera*, s.123 (Arapça), s.113 (İng.)) Onların görüşü, Mesudî'nin *ashâb-ı nasakını* hatırlatmaktadır.

³⁹ Walker, "An İsmailî Version", s.165. krş. Bosworth, "al-Hwarazmî", s.85; van Ess, *Theology*, IV, 353. Ebû Temmam ve Harizmî'nin umumi bir kaynağı kaynak olarak kullanıp kullanmadıkları sorusu Walker'ın "An İsmailî Version", ss. 165-167 de tartışılmaktadır (krş. Ebû Temmam, *Kitâbu's-şecera*, İngilizce Giriş, ss.10-13).

⁴⁰ Harizmî, *Mefâtih*, ss.32-33; krş. Bosworth, "al-Hwarazmî", s.91.

Madelung ve Walker tarafından neşredilen ikinci metin, İbnü'l- Heysem'in iki İsmailî lider Ebû Abdullah (el-şîfî diye biliniyor) ve kardeşi Ebu'l-Abbas ile buluşup konuşmalarını kaydettiği kişisel bir hatıra olan *Kitâbu'l-munâzarât*'dir. Ebû Abdullah ile ilk görüşme 3 Recep 296/ 27 Mart 909 tarihinde Mağrib şehirlerinden Raqqada'da gerçekleşmiştir.⁴¹ Tartışılan konulardan biri, Ca'fer es-Sadık'ın ölümünü takiben Şîîler arasında (zuhur eden) ihtilaflardır. O tarihte ortaya çıkmış bir çok grubu tasvir ettikten sonra İbnü'l-Heysem, sözlerine şöyle devam eder: “Şia'nın geneli, imâmetin Mûsâ'ya, sonra onun oğlu Ali b. Mûsâ er-Rıza'ya geçtiğini kabul etti. Bu Ali b. Mûsâ, (Halife) Me'mun'un kızıyla evlendirmek suretiyle kendisine damat yapıp sonra da öldürttüğü kişidir. Bundan sonra imâmet onun oğlu Muhammed b. Ali'ye, sonra Hasan b. Muhammed'e, sonra Muhammed b. Hasan'a geçti. İşte bunlar İsna-aşeriyye'den Vasiliyye (Devam Ettiriciler) dir. Bunlar, imamların sayı bakımından on iki olduğunu, imâmetin sadece babadan oğula geçtiğini, erkek kardeşe dönmediğini, çünkü imâmetin Hasan ve Hüseyin'in durumunda olduğu gibi kardeşler arasında değişmeyeceğini iddia ederler.”⁴² Sonra İbnü'l-Heysem, Ebû Abdullah'ın İsna-aşeriyye doktrinine reddiyesini aktarmaya devam eder.⁴³

Burada dikkat çeken iki husus vardır. İlki, başka bir yerde atıfta bulunulduğu görülmeyen “Wasıla” terimidir. Bu terim, bazı durumlarda “Kat'iyye” olarak bilinen kimselere atıfta bulunmak için kullanılmaktadır. (“Kat'iyye” ise İbnü'l-Heysem'in genellikle “Vakıfe” diye isimlendirilen gruba, yani imâmeti Mûsâ el-Kâzım ile “sona erdirenlere” işaret ederken kullandığı bir isimdir.⁴⁴) İkinci husus “İsna-aşeriyye” terimiyle alakalıdır. Şayet İbnü'l-Heysem'in haber verdiği şeyler Rakkada'da gerçekleştirilen görüşmenin güvenilir bir kaydı ise, o zaman bu bilgi, İsna-aşeriyye teriminin Hasan el-Askerî'nin ölümünden yaklaşık otuz beş yıl sonra zaten kullanılmakta olduğunu ispat edecektir. Bununla birlikte akılda tutulmalıdır ki İbnü'l-Heysem hatıralarını 334/ 946 tarihinden daha erken olmayan bir tarihte, yaklaşık altmış yaşında iken yazmıştır.⁴⁵ Onun, aradaki yıllar içinde elde ettiği bilgileri Ebû Abdullah ile görüştüğü döneme isnat etmesi ihtimal dahilinde olabilir.

IV

Büveyhîler döneminin (334-447/ 947-1055) İsna-aşeriyye yazarları kendi dinî inançlarına atıfta bulunurken “el-İmâmiyye”, “eş-Şia”, “el-Tâife”, “el-Fıraku'l-muhikka” ve “el-Mezheb” şeklinde çeşitli terimler kullanırlar. Şu halde “İsna-

⁴¹ İbnü'l-Heysem, *Munâzarât*, s.3 (Arapça)= s.65 (İng.)

⁴² İbnü'l-Heysem, *Munâzarât*, s.36 (Arapça)= s.92 (İng.)

⁴³ İbnü'l-Heysem, *Munâzarât*, s.38-40 (Arapça)= s.93-95 (İng.)

⁴⁴ İbnü'l-Heysem, *Munâzarât*, s.37 (Arapça)= s.92 (İng.; bk. açıklama 34)

⁴⁵ İbnü'l-Heysem, *Munâzarât*, İngilizce Giriş, s.47.

aşeriyye” terimi için durum nedir? Bu döneme ait İsna-aşeriyye metinlerinin önemli bir kısmının tetkiki aşağıdaki sonuçları vermektedir.⁴⁶

Şerîf Murtazâ (ö.436/1044)’ın *el-Fusûlu’l-Muhtâra*’sında “İsna-aşeriyye”ye iki atıf vardır. Bu kitapta Şerîf Murtazâ, hocası Şeyh Müfîd’in (ö.413/1022) birçok eserinden, özellikle onun *el-Uyûn ve’l-mehâsin* adlı eserinden pasajlar nakleder. Her iki referans, Şia içindeki tarihsel ayrışmalarla alakalı mufassal bir bölümde bulunmaktadır.⁴⁷ Bir yerde Müfîd, Muhammed b. Hanefiyye’nin mehdî olduğunu iddia eden Keysâniyye’yi redde koyulur. O, mehdî konusunda “İmâmiyye İsna-aşeriyye”nin itikadını desteklemek için; -örneğin Mehdînin isim ve künyesinin Peygamberinki ile aynı olduğu şeklinde- birçok delil ileri sürer.⁴⁸ İkinci referans, bu bölümün sonlarında bulunmaktadır. Burada Müfîd, Nevbahtî’nin Hasan el-Askerî’nin ölümünden sonra ortaya çıkan on dört fırkanın ayrıntılı listesini nakleder ve sonra şu açıklamayı yapar: “Zamanımızda –bu 373 (= 983-984) yılı olmaktadır- zikrettiğimiz bu mezheplerden hiçbiri varlığını devam ettirmemektedir. Tek istisnası Hasan’ın, Allah Elçisinin ismini taşıyan bir oğlunun imâmetine inanan İmâmiyye İsna-aşeriyye’dir... Onlar, en yaygın ve en bilgili Şîf fırkadır.”⁴⁹

Başka bir referans, Şerîf Murtazâ’nın *el-Hâl ba’de imam el-zaman* (ya da *Ba’de’l-hücceti’l-muntazar*) *fi’l-imâme* başlıklı kısa bir risalesinde bulunmaktadır.⁵⁰ Bu risalede, Murtazâ ve ismi bilinmeyen muhatabı iki hususta hemfikirdirler. İlki şudur: Mademki insan bir teklif (yani Tanrı tarafından emredilen vazifeleri yerine getirme yükümlülüğü) halindedir, o takdirde müminlerin menfaatini gözetecek bir İmam bulunmalıdır ve ona itaat gereklidir. İkinci husus ise şudur: On İkinci İmam’ın gelişinin teklifin kaldırılmasıyla aynı zamana denk düşmesi gerekmez; beşeriyetin sadece On İkinci İmamın dönemi boyunca değil, aynı zamanda onun ölümünü takip eden dönemde de *teklif* durumunda bulunması daha iyi olabilir. Muhatabın bakış açısı ise şöyledir: Haydi gerçekten teklif halinin Mehdînin döneminin ötesinde de devam edeceğini farz edelim. Bu durum, Mehdî’den sonra bir imamın var olmasını

⁴⁶ Bu inceleme, son zamanlarda basılmış olan iki yüz kadar ilgili metni içeren “*Kutub mâ qable’l-Shaykh al-Tûsî wa kutubuhu*” başlıklı bir compact disketteki “İsna-aşeriyye” teriminin bir incelemesine dayandırılmıştır. Yine de, İmamî olmayan bir çok metin gibi, Büveyhî dönemi öncesi çeşitli İmamî eserler buna dahil edilmiştir. Bu cd’ye dikkatimi çektiğinden dolayı Mr. Avraham Hakim’e müteşekkirim.

⁴⁷ Murtazâ, *Fusûl*, ss.239-266, bu kısım Meclisî’nin *Bihâr*, XXXVII, 1-28’den iktibas edilmiştir.

⁴⁸ *Ma’a enne’l-imâmiyye’l-isna aşeriyye evlâ bihi fi’l-hakika mine’l-cemi’ li enna sâhibuhum ismuhu ismi rasulillah (s) ve kunyetuhu kunyetuhu* (Murtazâ, *Fusûl*, s.246, bu kısım Meclisî’nin *Bihâr*, XXXVII, 8’den iktibas edilmiştir)

⁴⁹ Murtazâ, *Fusûl*, s.261, bu kısım Meclisî’nin *Bihâr*, XXXVII, 23’den iktibas edilmiştir.

⁵⁰ Murtazâ, *Resâil*, III, 145-146. Bu metin yukarıda zikredilen cd’de bulunmamaktadır.

ve eğer böyle olursa o takdirde, “İsna-aşeriyye” isimlendirmesinin daha şümulü olması zorunlu kılar.⁵¹

Murtazâ cevaben şunları söyler: Mehdî'nin, dinin ve müminlerin menfaatini koruyacak birçok imam tarafından takip edilecek olması mümkündür. Onun iddiasına göre bu durum, On İki İmam akidesiyle çelişmez, çünkü bu akide muayyen bir On İki İmam silsilesine inanmaya dayanır. Murtazâ'nın imamların iki kategorisi arasında ayırım yaptığı görülür: Gerçek On İki İmam ve Mehdî'yi takip edecek olan imamlar. Burada Murtazâ, Mehdî dönemi sonrasında Allah dostlarına veya Ehl-i Bey'ten kimselere intikal eden otoriteyi ifade eden önceki rivayetleri hatırlatır.⁵² Murtazâ şöyle devam eder: “Bu inanç, *İsna-aşeriyye* diye çağrılmaktan bizi mahrum etmez, çünkü bizim görüşümüze göre bu isim On İki İmamın imâmetini kabul eden kimselere verilmektedir. Bu itikadı kabul ettiğimizden ve başka hiç kimse (bu konuda) bizimle mutabık kalmadığından dolayı, diğerlerinin hepsini hariç tutarak sadece biz bu isimle çağrılmaktayız.⁵³

Nihayet On İki İmam nesep mütehasısı Ebu'l-Hasan Necmuddin Ali b. Ebi'l-Ganâim el-'Umerî en-Nessâbe (443/ 1051-2 yılında hayattadır),⁵⁴ dokuzuncu imam Ebû Ca'fer es-Sanî'ye *İmâmu's-şi'a el-İsna-aşeriyye* şeklinde atıfta bulunur.⁵⁵

(Ortaya konulan bu) dört delil, gerçekten zayıf bir neticedir.⁵⁶ Özellikle kayda değer olan, On İki İmam inancıyla alakalı çeşitli pasajlarda bu terimin bulunmamasıdır. Örneğin İbn Babaveyh (ö.381/991), akidesinde, yani *İ'tikâdu'l-İmâmiyye* adlı eserinde “İsna-aşeriyye” terimini asla kullanmaz.⁵⁷ Bu terim, Şeyh Müfid'in *Evâilu'l-makâlât*⁵⁸ diye bilinen akidesi dahil olmak üzere; On İki İmamın biyografileriyle alakalı olan *Kitâbu'l-irşâd*⁵⁹ ve (411/1020-1 de yazılan) On İkinci İmamın

⁵¹ *Haracena 'ani't-tesemmi bi'l-isney 'aşeriyye* şeklinde okunmaktadır (krş. s.146, satır 9).

⁵² Amir-Moezzi tarafından delil gösterilen hadislere bakınız, *Guide divin*, ss. 298-299=*Divine Guide*, s.123, dipnotlar 665, 666 ile birlikte.

⁵³ bk. Murtazâ, *Resâil*, III, 146.

⁵⁴ Hakkında bilgi için Kohlberg'in referanslarına bakınız, *Scholar*, ss.239-240, nu. 331.

⁵⁵ 'Umerî, *Mecdî*, s.128.

⁵⁶ Daha fazla referans bulunabileceği farz edilse bile, resmi baştan başa anlamlı bir şekilde değiştirebilmek için yeterli değildir.

⁵⁷ Bu eser, *Risâle fi'l-i'tikâdât ve Dinü'l-İmâmiyye* şeklinde de bilinmektedir. Oniki İmam doktrini için bk. İbn Babaveyh, *İ'tikâdât*, s.103=*Creed*, ss.95-96.

⁵⁸ Bk. Müfid, *Evâil*, s.10 (İmamiyye, Peygamberin vefatından sonra Oniki İmam hususunda hemfikirdir)

⁵⁹ Müfid, Onikinci İmamın dönüşünü bekleyen İmâmiyye Şiasına atıfta bulunur. (Müfid, *İrşâd*, s.345= Howard, s.523)

gaybetiyle alakalı olan *el-Fusûlu'l- 'aşera fi'l-ğaybe*⁶⁰ gibi bazı büyük eserlerinde de bulunmamaktadır.

Büveyhîler dönemi On İki İmam Şîi eserlerinde “İsna-aşeriyye” teriminin çok az kullanılmış olması bu terimin henüz tam olarak yerleşmediğini gösterebilir. Şu da mümkündür ki, bazı eski terimlerin kullanımına devam etmek suretiyle İmamî Şii yazarlar, kendilerinin orijinal Şiinin tek yasal varisleri oldukları şeklindeki iddialarına dikkat çekmek istemişlerdir.⁶¹ Aynı zaman bu dönemdeki çeşitli İsna-aşeriyye alimlerinin bu terimi kullanmadığı gerçeği, onların bu hususta itiraz edilebilir hiçbir şey bulmadıklarını gösterir.

İmamî olmayan heresiografik eserlerde, “İsna-aşeriyye” terimi, “Katiyye”nin eşanlamlısı olarak Abdülkâhir el-Bağdadî (ö.429/1037) tarafından kullanılır.⁶² Aynı şekilde Ebu'l-Muzaffer el-İsferayînî de (ö.471/1078-9) *et-Tebşîr fi'd-dîn* adlı eserinde bu terimi kullanır.⁶³ Bu ikisinden hiçbiri “İsna-aşeriyye” terimini bir bölüm başlığı yapmamıştır. Bunu gerçekleştiren ilk kişi, *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserinde (521/1127'de yazılmıştır) Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî'dir (ö.548/1153). Ona göre “İsna-aşeriyye”, hem (orijinal) Kat 'iyye'ye hem de onun alt gruplarına delâlet eder.⁶⁴

V

Netice olarak: “İsna-aşeriyye” teriminin Küçük Gaybet müddetince kullanıldığına dair açık seçik bir delil yoktur. İbnü'l-Heysem'in “el-Vâsile el-İsna-aşeriyye”ye referansı kelimenin terimleşme öncesi kullanımına bir örnek olabilir ve Ebû Temmam hakkındaki yetersiz bilgi onun heresiografisinin Küçük Gaybet müddetince ya da daha sonraki bir zamanda yazılıp yazılmadığını söylemek için imkansız olduğunu gösterir. En erken kesin delilin, 344-345/ 955-956 yılında yazılmış bir eser olan Mes'ûdî'nin *et-Tenbîh ve'l-isrâf*ındaki bir pasajda görülmektedir. Büveyhîler dönemi boyunca, On İki İmam yazarları, “Şia” veya “İmâmiyye” gibi eski isimlendirmeleri muhafaza etmeyi tercih ederek büyük oranda bu terimi ihmal

⁶⁰ Bu eserdeki referanslar daha ziyade İmamiyyeye (Müfid, *Ğaybe*, passim) ve nadiren “el-Şia el-İmamiyye”yedir (ss.16, 18)

⁶¹ Bütün Şii mezheplerin İmamiyye'den inhiraf ettikleri şeklindeki Müfid'in iddiasına dikkat ediniz (Müfid, *Evâil*, s.7; Murtazâ, *Fusûl*, ss.239-240, Meclisi'nin *Bihâr*, XXXVII, 1'den iktibas edilmiştir).

⁶² Bağdadî, *el-Fark*, s.64; krş. ss.23, 53. bk. Friedlaender, *Heterodoxies*, II, 52; Şehristânî (Gimaret), s.497, dipnot 116; Kohlberg, “İmâmiyya”, s.521, dipnot 2.

⁶³ İsferayînî, *Tebşîr*, s.42. krş. Himyerî (ö.573/1177-8), *Hür*, 168. (On iki İmama inanan kimseler “el-Kat'iyye” veya “el-İsna-aşeriyye” diye isimlendirilir)

⁶⁴ Şehristânî (Gimaret), ss.497-506, özellikle bk. s.503.

ettiler.⁶⁵ Ebû Temmam ve Abdülkâhîr el-Bağdâdî ile başlayarak İmâmîyye mezhebine mensup olmayan heresiografî yazarları “İsna-aşeriyye”yi zikrederler. Bununla birlikte “İsna-aşeriyye” terimi nihai olarak Şehrîstânî ile birlikte layık olduğu mevkiye erişmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülcebbar, Muğnî-

Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, XX (Fi'l-İmâme). nşr. Abdülhalîm Mahmûd ve Süleyman Dünya, Kahire, 1962-65.

Ebû Temmam, Kitâbu's-şecera-

An Ismaili Heresiography: The "Bâb al-shaytân" from Abû Temmam's Kitâb al-shajara, tercüme ve neşir, Wilferd Madelung ve Paul E. Walker, Leiden 1998.

Amir-Moezzi, Divine Guide-

Muhammed Ali Amir-Moezzi, *The Divine Guide in Early Shi'ism: The Sources of Esotericism in Islam*, trc. David Streight, Albany, 1994.

Amir-Moezzi, Divine Guide-

Muhammed Ali Amir-Moezzi, *Le guide divin dans le shi'ism originel; Aux sources de l'esoterisme en Islam*, Paris-Lagrasse, 1992.

Eş'arî, Makâlât-

Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmîyyîn ve'hilâfî'l-musallîn, nşr. Hellmut Rührer, İstanbul 1929-32; nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1969.

Bağdâdî, Fark-

Abdülkâhîr el-Bağdâdî, el-Fark beyne'l-fırak, (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1384/ 1964.

Bernand, "Radd"-

Marie Bernand, "Le Kitâb al-radd 'ala'l- bida'd'Abu Mutî'Maxhûl al-Nasafi", *Annales Islamologiques* 16 (1980), 39-126.

Bosworth, "al-Hwârazmî"-

C. E. Bosworth, "al-Hwârazmî on Theology and Sects: The Chapter on Kalâm in the *Mafâtih al-'Ulûm*", *Bulletin d'Etudes Orientales* 29 (1977), 85-95.

EI2-

The Encyclopedia of Islam, new edition, Leiden 1960-

EIran-

Encyclopedia Iranica, nşr. Ehsan Yarshater, London 1985-

Van Ess, Theologie-

Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, Berlin ve New York, 1991-7.

Friedlaender, Heterodoxies-

Israel Friedlaender, *The Heterodoxies of the Shiites*, New Haven, 1909.

Hallaq, "Authenticity"-

Wael b. Hallaq, "The Authenticity of Prophetic Hadith: a Pseudo-problem", *Studia Islamica* 89 (1999), 75-90.

Halm, Empire-

⁶⁵ İmamî olmayan çağdaş yazarların çoğunlukla geleneksel isimleri, özellikle "Râfıza" ismini kullandıkları görülür. Bu yazarların "İsna-aşeriyye" terimine hangi oranda müracaat ettiklerinin incelenmesi gerekir.

Heinz Halm, *The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids*, trc. Michael Bonner, Leiden 1996.

Halm, Reich-

Heinz Halm, *Das Reich des Mahdi*, Munich 1991.

Himyerî, Hûr-

Ebû Said Neşvan el-Himyerî, *el-Hûru'l-'în*, nşr. Kemal Mustafa, Kahire 1948.

İbn Babeveyh, Creed-

Asaf A. A. Fyzee, *A Shi'te Creed*, London 1942.

İbn Babeveyh, İ'tikâdât-

Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali İbn Babeveyh, *Risâle fi'l-İ'tikâdât*, Tahran 1317/ 1899-1900.

İbnü'l-Heyssem, Munâzarât-

Ebû Abdullah Ca'fer b. Ahmed İbnü'l-Heyssem, *Kitâbu'l-munâzarât* (İngilizce başlığı; *The Advent of the Fatimids: A Contemporary Shi'i Witness*), trc. ve nşr. Wilferd Madelung- Paul E. Walker, Londra 2000.

İmaduddin, 'Uyûn-

İdris b. Hasan İmâdudîn, *'Uyûnu'l-ahbâr ve funûnu'l-âsâr*, nşr., Mustafa Galib, Beyrut 1975.

İşferâyînî, Tefsîr-

Ebu'l- Muzaffer Tâhir el-İşferâyînî, *et-Tefsîr fi'd-dîn*, nşr. Muhammed Zahid b. Hasan, Kahire 1374/ 1955.

Hâlidî, Historiography-

Tarif Hâlidî, *Islamic Historiography; The Histories of Mes'ûdî*, Albany 1975.

Hâlidî, Thought-

Tarif Hâlidî, *Arabic Historical Thought in the Classical Period*, Cambridge, 1994.

Kohlberg, "İmâmiyya"-

Etan Kohlberg, "From İmâmiyya to İthna-'ashariyya", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 39/3 (1976), 521-534; tekrar a.mlf., *Belief and Law in İmâmî Shi'ism*, Aldershot 1991, bölüm XIV.

Kohlberg, "Râfida"-

Etan Kohlberg, "The Term Râfida in İmâmî Shi'i Usage", *Journal of the American Oriental Society* 99/4 (1979), 677-679; a.mlf., *Belief and Law in İmâmî Shi'ism*, Aldershot, 1991, bölüm IV.

Kohlberg, Scholar-

Etan Kohlberg, *A Medieval Muslim Scholar at Work: İbn Tâwûs and his Library*, Leiden 1992.

Kuleynî, Kâfî-

Ebû Ca'fer Muhammed b. Yakub el-Kuleynî, *el-Kâfî*, Tahran 1375-7/ 1955-7.

Madelung, "Bemerkungen"-

Wilferd Madelung, "Bemerkungen zur imamitischen Firaq-Literatur", *Der İslam* 43 (1967), 37-52; a.mlf., *Religious Schools and Sects in Medieval İslam*, Londra 1985, bölüm XV.

Meclisî, Bihâr-

Muhammed Bakır el-Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, Tahran 1376-94/ 1956-74.

Meşkûr, Nevbahî-

Cevad Meşkûr, *An Nawbakhtî: les sects shiite, traduction annotée avec introduction*, Tahran 1980.

Mes'ûdî, Murûc,

Ebu'l-Hasan el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher*, (nşr. Charles Pellat, Beyrut 1966-79.

Mes'ûdî, Tenbîh-

Ebu'l-Hasan el-Mes'ûdî, *Kitâbu't-Tenbîh ve'l-isrâf*, nşr. M.J. de Goeje, Leiden 1893-4.

Modarressi, Crisis-

Hossein Modarressi, Crisis and Consolidation in the Formative Period of Shi'ite İslam, Princeton 1993.

Modarressi, Introduction-

Hossein Modarressi Tabataba'i, An Introduction to Shi'i Law, Londra 1984.

Müfîd, Evâil-

Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed eş-Şeyh el-Müfîd, Evâilü'l-makâlât, nşr. Zencânî, Tebriz 1371/ 1951-2.

Müfîd, Gaybe-

Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed eş-Şeyh el-Müfîd, el-Fusûlü'l-'aşera fi'l-ğaybe, Necef 1370/ 951.

Müfîd, İrşâd-

Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed eş-Şeyh el-Müfîd, el-İrşâd, Beyrut 1399/ 1979; trc. I.K.A. Howard, Londra 1981.

Murtazâ, Fusûl-

Şerîf Murtazâ, el-Fusûlü'l-muhtâra, Beyrut 1405/ 1985.

Murtazâ, Resâil-

Şerîf Murtazâ, Resâilu's-Şerîf el-Murtazâ, nşr. Ahmed Hüseyinî- Mehdî Recâi, Kum, 1405/1985.

Necâşî, Ricâl-

Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali en-Necâşî, Ricâl, nşr. Muhammed Cevad, Beyrut 1408/ 1988.

Ps.-Nâşî, Usûl-

Ps.-Nâşî (Cafer b. Harb), Usûlü'n-nihâl, nşr. J. Van Ess, Frühe mu'tazilitische Haresiographie içinde Mesâilu'l-İmâme, Beyrut 1971.

Nevbahî, Fırak-

Hasan b. Mûsâ en-Nevbahî, Kitâbu Fıraki's-Şi'a, nşr. H. Rither, İstanbul 1931; nşr. Muhammed Sadık Bahru'l-ulum, Necef 1379/ 1959.

Pellat, "Mas'ûdî"

Charles Pellat, "Mas'ûdî et-l'imamisme" in Li shi'isme imamite: Colloque de strasbourg, nşr. T. Fahd, Paris 1970, ss.69-90.

Kummî, Makâlât-

Sa'd b. Abdullah el-Kummî, Kitâbu'l-Makâlât ve'l-fırak, nşr. Muhammed Cevad Meşkûr, Tahran 1963.

Râzî, Zina-

Ahmed b. Hamdan Ebû Hâtim er-Râzî, Kitâbu'z-zinâ, üçüncü bölüm, nşr. Abdullah es-Semerrâî'nin el-Ğuluvv ve'l-fıraku'l-ğâliyye fi'l-hadaral-İslam'ın zeylinde, Bağdat 1392/ 1972.

Şehristânî (Gimaret)-

Şehristânî, Livre des religions et des sectes, I, (giriş ve açıklamalarla birlikte trc. Daniel Gimaret- Guy Monnet) Louvain 1986.

Shboul, Mas'ûdî-

Ahmed M. Shboul, al-Mas'ûdî and his World, Londra 1979.

Stewart, Orthodoxy-

Devin J. Stewart, Islamic Legal Orthodoxy: Twelver Shiite Responses to the Sunni Legal Sistem, Salt Lake City 1998.

'Umerî, Mecdî-

Ebû'l-Hasan Necmuddin Ali b. Ebi'l-Ğanâim el-'Umerî en-Nessâbe, el-Mecdî fi ensâbi't-Tâlibiyyîn, nşr. Ahmed ed-Demağhânî, Kum 1409/ 1988-9.

Walker, "An İsmâ'ili Version"-

Paul E. Walker, "An İsmâ'ili Version of the Heresiography of the Seventy-two Erring Sects", Mediaeval İsmâ'ili History and Thought, nşr. Farhad Daftary, Cambridge 1996, ss.161-177.